

Szatmári Áron

ÜNNEP és HISTÓRIA

Bogáti költészete történeti poétikai megközelítésben

– tézisfüzet –

Témavezető: Dr. Pap Balázs

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola

Pécs 2022

Tartalom

A disszertáció összefoglalója	3
A kutatás tárgya, célkitűzése, módszertana	3
A disszertáció felépítése	6
A kutatás eredményeinek összefoglalása	9
Csörsz Rumen István opponensi bírálata	12
Molnár Dávid opponensi bírálata	20
Válasz az opponensi bírálatokra	28
Szakmai önéletrajz	36
Publikációs jegyzék	38

A disszertáció összefoglalója

A kutatás tárgya, célkitűzése, módszertana

Bogáti Fazakas Miklós *Psalteriuma* ismereteink szerint az első teljes, verses, magyar nyelvű zsoltárfordítás. Nyomtatásban a teljes zsoltárkönyv azonban a mai napig nem jelent meg. A szerteágazó és sok tekintetben atipikus szöveghagyomány nehéz feladat elé állítja a filológust. A zsoltárfordítás kiterjedt szöveganyaga csak a szerző halála után készült kéziratokban maradt fenn, egy-egy zsoltárnak ismerjük csak nyomtatásban megjelent variánsát. Ez a kiterjedt kéziratot hagyomány egészen más megközelítést igényel, mint a korszak kutatásának főként nyomtatást megért művekre kidolgozott módszertana. De nem csak e tekintetben atipikus a *Psalterium*.

Fennmaradt művei alapján Bogáti a 16. század egyik legsokoldalúbb és legnagyobb életművet hátrahagyó költője. Tinódi Sebestyén után ő írta a legtöbb históriás éneket. Értelemszerűen a legtöbb zsoltára is neki maradt fenn, ami több, mint az összes többi, a századból ránk maradt zsoltárfordítás. A művek alapján Bogáti műveltségére is rálátásunk nyílik, amiből egy kora mércéjével mérve is kivételesen művelt teológus-költő képe sejlik föl. Fennmaradt értekező művéből bepillantást nyerhetünk teológiai nézeteibe, gondolkodásmódjába, legfontosabb inspirációs forrásaiba. Fordításaiból és személyes feljegyzéseiből tudhatjuk, hogy kiválóan tudott latinul és görögül, személyes feljegyzéseit például elsősorban görögül írta, hogy minél kevesebben tudják elolvasni. Históriai énekeinek latin és görög forrásait az elkészült kritikai kiadás jórészt azonosította. A bibliai szövegek fordításakor általában nem csak egy szövegkiadásból dolgozott: használta kora több fontos bibliakiadását, általában többnyelvű, héber, görög, latin és akár arámi textusokat is közlő forrásokat, illetve különböző kommentárokat.

Tudós-humanista műveltségére és munkamódszerére nem kizárólag szövegkritikai igényessége és felhasznált forrásai alapján következtethetünk. Ugyanilyen magabiztossággal használta korának változatos magyar versformáit, a legritkábbaktól a leggyakrabbakig. A *Psalterium* dallamai és metrumai enciklopédikus gyűjteményét nyújtják a 16. század magyar költészetének, és Bogáti hozzáértése itt is tetten érhető: míg sok kortársa kizárólag a sorok szótagszámára ügyel, addig ő finom különbséget tesz azonosnak tűnő metrumok és

versformák között is. Vagyis Bogáti életműve a 16. században bizonyos szempontból egyedi műveltségről és érdeklődésről ad számot, miközben kivételes lehetőséget nyújt a kutatás számára, hiszen nem egy-egy adatból kell következtetéseket levonni a szövegkorpusz elemzésekor.

Számos lehetőség rejlik abban, hogy Bogáti zsoltárainak értelmezése az eredeti kéziratos források feldolgozásával egyidőben és szoros összefüggésben zajlik. Disszertációm abban az időszakban készült tehát el, amikor Bogáti költészetéről és teológiájáról már igen sokat tudhatunk, de még nem készült el egy olyan kritikai szöveg, amely szükségszerű zártságánál fogva nagyban leszűkítené a Bogáti-kutatás és -értelmezés horizontját. A *Psalterium* szövege jelenleg valóban többes számú. Olyan források szövegvariánsaival kell dolgoznom, amelyeknek pontos viszonyairól, szövegkritikai értékéről, de sokszor még keletkezésének körülményeiről sincsenek bevett állításaink. Sőt, éppenséggel az látszik ebből a szöveghagyományból, hogy nem úgy viselkedik, nem úgy működik, mint ahogyan más korpuszok esetében megtanultuk.

Az előttünk álló és jórészt még feldolgozatlan szövegkorpusz a korábbi tapasztalatainktól eltérő olvasási módokkal ismertethet meg. Ehhez viszont a források és a forrásokban található szövegek sajátos törvényszerűségeit kell feltárni, ami bizonyára sajátos módszertant és olvasási stratégiákat is követel. Meg kell találni a megfelelő kérdéseket, amelyeket feltehetünk a szövegeknek, és meg kell tudni hallani a szövegek által adott sajátos válaszokat. Nem biztos, hogy ugyanúgy (vagy kizárólag ugyanúgy) kell majd olvastatnunk Bogátit, mint általában olvastatunk 16. századi szövegeket. Én már most biztos vagyok benne, hogy az a kéziratos hagyomány, amely változataiban megőrizte Bogáti *Psalteriumát*, nem csak e megőrzés miatt érdekes. Az egyes források különbözőképpen olvasták, olvastatták és értették Bogáti zsoltárait, sőt, esetenként más-más szövegekből indultak ki. Nem csupán eltérő *Psalteriumokat* hoztak létre, hanem eltérő *Psalteriumokat* olvastak. Vagyis az egyes források nemcsak különböző értelmezései a *Psalteriumnak*, hanem maguk is különböző szövegek, amelyek megnyitják a lehetőséget az újabb és újabb jelentésszóródás előtt.

A források elemzése és értelmezése azért nélkülözhetetlen, mert bennük érhető tetten Bogáti szövegeinek recepciója. Ha a *Psalteriumot* mint szövegkorpuszt a források felől szemléljük, akkor a szöveg működése közben pillanthatjuk meg. Nem az a fő kérdés, hogy tudunk-e olyan szövegállapotot létrehozni, amely közelít a Bogáti által leírt szöveghez, vagy akár a Bogáti vélt szándékaihoz közel álló szövegállapothoz. Inkább az, hogy a létrejött szöveg mit állított magáról, milyen akart lenni, hogyan működött. Ha

találok egy metrikai hibát, esetleg kideríthetem, hogy a szerzőtől eredt-e, de a kérdés mégis az: állítja-e magáról a szöveg, hogy metrikailag konzisztens akar lenni, ha igen, meddig terjed a szöveg konzisztenciája, az adott hiba valóban hiba-e, vagy van mögötte logika. Ezek megértéséhez és felfejtéséhez viszont mindképp meg kell ismerni azt a poétikai és költészettörténeti hagyományt, amelyben a *Psalterium* létrejött. Úgy is fogalmazhatnék, hogy nem elégszem meg azzal, ha sikerül detektálnom a későbbi források változtatásait. Jobban érdekel, hogy miért történt az adott változás, milyen poétikai kontextusban jött létre, milyen költészeti hagyományok konfliktusa magyarázza a másoló cselekedetét. Nem arról van-e szó, hogy a másoláskor két egymástól eltérő szövegvilág találkozik, amelyek más szabályrendszerekkel, ismeretekkel, verstani és poétikai kontextusokkal rendelkeznek, és feszültségbe kerülnek egymással. Az eltérés pedig lehetőséget nyújt arra, hogy megértem a különböző költészeti hagyományok és az abban létrejött, illetve létrejövő szövegek működését – és végül magát az irodalmat.

Ezek után talán érthető, hogy miért Horváth Iván monográfiájának címét parafráztam disszertációm alcímében. Már most jelezni kell azonban, hogy dolgozatom egyáltalán nem nyújtja még csak közelítőleg sem Bogáti költészetének olyan módszeres és alapos strukturalista elemzését, mint Horváth Iván könyve Balassi költészetét. De nem is állt szándékomban ez. Mint később látni lehet majd, különböző kontextusokat és módszertanokat mutatok be, melyek némelyike egészen távol áll a történeti poétika szemléletétől. Az irodalomtörténeti adatok felől haladok a szövegek és az értelmezések felé. Dolgozatom elején átfogóan elemzem a forrásokat és a *Psalteriumot*, az egyes zsoltárok értelmezése inkább csak segíti az érvelés menetét, de még nem járom be azokat a távlatokat, amiket ezek a rövid szövegelemzések nyitnak. A dolgozat vége felé azonban mindinkább nagyobb szerepet kapnak az egyes zsoltárok és verscsoportok interpretációi, és a megnyíló történeti és poétikai távlatok egyre inkább árnyalják az egészről alkotott képet.

Kutatásom tehát egy életmű nyitva hagyott kérdéseire keres válaszokat. Ám nem célom kész válaszokat adni, csupán újabb, valószínűbb lehetőségeket felvázolni, sőt, időnként én is újabb kérdéseket teszek föl. Eközben igyekszem minél jobban a forrásokra és az elérhető adatokra támaszkodni, másrészt a Bogáti-életművet egy tágabb kontextusban, a régi magyar vers kontextusában vizsgálnám. Felmutatom azokat a poétikai jegyeket, amelyek egyedivé – vagy csak nagyon mássá – teszik Bogáti *Psalteriumát*. Eközben feltárom poétika és teológia kapcsolatát, vagyis hogy milyen teológiai meggyőződések motiválták Bogáti poétikai eljárásait, és ezek hogyan járultak hozzá ahhoz,

hogy Bogáti zsoltárai a saját korában nem váltak használttá és kanonikussá – vagy legalábbis gyülekezeti énekekké.

A disszertáció felépítése

A disszertáció első két fejezete a *Psalterium* kézirat szöveghagyományát veszi górcső alá. A *Források* címűben főként szakirodalmi állításoknak járok utána. A Bogáti-életmű kutatása számos félreértést és hibás adatot görget maga előtt. Egyes szerzők sokszor korábbi sejtéseket vagy feltételezéseket tényekként vesznek át, vagy úgy hagyományoznak tovább állításokat, hogy az azokat alátámasztó érvekkel nem értenek egyet. A szakirodalom működéséből kifolyólag a tényekké előlépő feltételezéseket sokszor csak akkor lehet kiütni pozíciójukból, ha helyükbe egy kellően meggyőző, az előzőnél biztosabb feltételezést tudunk állítani. Erre viszont nem mindig van mód. Márpedig akkor is fontos lenne, hogy a feltételezéseket feltételezéseként kezeljük, ha csak újabb feltételezéseket tudunk melléjük állítani. Dolgozatom első felében azt az eljárást követem, hogy megmutatom a tények tartott feltételezések eredetét, az azt megalapozó érveket, adatokat. Sok esetben kiderül, hogy sokkal több érv szól a hipotézis ellen, mint mellette. Legtöbbször azért nem vetettük még el a feltételezést, mert megszoktuk, hogy van, és azt gondoljuk, hogy valaki biztosan bebizonyította valaha. Ezek a feltételezések azonban gúzsba kötik a további gondolkodást, ezért sok esetben elvetésük (vagy kétségbe vonásuk, zárójelbe vételük) nagyobb haszonnal jár, mint megtartásuk. Fontos tehát azt is belátni, hogy mit nem tudhatunk, hiszen akár egy-egy forrás névadása is befolyásolhatja a szövegek értelmezését.

A *Psalterium* elsősorban 17. századi szombatos kéziratokból ismert, talán ez is lehet az oka, hogy a tudományos kutatás számára igen hamar összefüggésbe került a szombatos egyházalapító, Péchi Simon nevével, noha ez a kapcsolat egyáltalán nem biztos, hogy fennállt, vagy legalábbis nincs megnyugtató érvünk erre nézve. Péchi Simon személye azért lényeges a zsoltárok szempontjából, mert hozzá eljuthattak a *Psalterium* szerzői kéziratai. Vagyis ha valaki egy kézirat készülése mögött valamilyen okból Péchi Simon közreműködését sejtí, azzal implicit módon azt is állítja, hogy a kézirat a Bogáti-autográf alapján készült. Az életrajzi adatok és a források keletkezésére vonatkozó feltételezések tehát a szöveghagyomány és az egyes szövegek értelmezése is kihatással vannak.

A *Stemma* című második fejezet részben folytatja az életrajzi eseményekre, valamint a források keletkezésére és viszonyaikra vonatkozó adatok kritikáját, de itt már sokkal inkább mikrofilológiai elemzések segítségével igazodom el. A források vizsgálata során a szövegkritika hagyományos eszköztárát használom, megmutatva, hogy milyen esélyei vannak a lachmanni módszer alkalmazásának ezen a korpuszon. Az elemzések során megmutatkoznak a klasszikus módszer korlátai, de igen fontos belátásokhoz csak úgy juthatunk el, ha a szöveget ezzel a módszerrel is megfaggatjuk. A mikrofilológiai elemzések részben alátámasztják az első fejezet legfontosabb eredményeit. A második fejezetben két exkurzus mutatja meg elvágódásomat a szövegközelibb elemzések irányába. Ezek olvashatók lennének különálló elemzések formájában is, sőt, nyilván tovább lehetne bővíteni őket. A verselemzések ezen a ponton mégis inkább mélyfúrások csak, amelyek a fejezet gondolatmenetének alátámasztására szolgálnak. Itt az egyes szövegek értelmezése még inkább csak segíti a mikrofilológiai elemzést, alátámasztja egy-egy kifejezés vagy verstani megoldás hitelességét. Az irodalomtörténet itt még a *szövegkritika segédtudománya*.

Az *Antitrinitáriusok* című harmadik fejezetben a zsoltszöveg fordítását és a későbbi forrásokat abban a szociokulturális és politikai térben helyezem el, amelyben létrejöttek. A korabeli Erdély politikai tekintetben meglehetősen mozgalmas volt. A felekezeti harcokkal kapcsolatos újabb szakirodalom intencióit követve a források létrejöttét is egy sokkal finomabb felbontású rendszerben helyezem el, mint az eddigi, szombatos–unitárius ellentétben gondolkodó tanulmányok. Itt tulajdonképpen az egyháztörténeti szakirodalommal szembesítem az első fejezetben megkérdőjelezett állításokat. Eközben persze muszáj írnom a *Psalterium* jelentésrétegeiről, retorikai és poétikai struktúráiról, a fordítást létrehozó elvekről, bibliakritikai elköteleződésekről, és be kell mutatnom a fordítás forrásvidékét. Vagyis újabb megközelítésben bizonyítom azt a módszertani felvetést, hogy a fordítás elkészülte és későbbi terjedése vizsgálható ugyanarról a horizontról.

A Bogáti zsoltszövegének metrikájáról szóló negyedik fejezet két alfejezetre oszlik, és az első részében a *Psalterium* által használt versformákat és az általános tendenciákat mutatom be: azt a verstani és dallami korpuszt, ahonnan Bogáti saját verseinek mintáját veszi, és azokat a sajátos eljárásokat, ahogyan Bogáti használja e metrikai mintákat és dallamokat. A *Psalterium* felfogható mint egyfajta kanonizációs gesztus. Bogáti a régi magyar dallamok és versformák egy lehetséges gyűjteményét, antológiáját kívánta létrehozni. Ebben a kiválasztásban nemcsak az hangsúlyos, hogy a gyűjteménybe mi került be, hanem hogy mi nem. Különösen fontos a zsoltszöveg epikus jellegű formákkal vagy

kifejezetten históriás dallamokkal való kapcsolata. A nótajelzéseknek Bogáti esetében is nagyon fontos poétikai funkciójuk van, elemzésem tehát arra is kitér, hogyan vesznek részt a versformák, nótajelzések és dallamok a zsoltárfordítások szövegének jelentésképzésében. A historikus dallamok például azt erősítik, hogy a zsoltárkönyv históriaként olvasandó, vagyis *lött dolog*, és nem prófécia.

A mintául választott dallamok a jelentésképzésen túl a *Psalterium* költészettörténeti beágyazottságára is reflektálnak, de nem csak a fordítás metrikai kontextusát mutatják meg. A *Psalterium* át is formálja ezt a hagyományt: Bogáti azon túl, hogy felhasználja ezeket a dallamokat, sok esetben új jelentésekkel tölti föl a mintául választott énekeket, vagy éppen a dallamhoz kapcsolódó kulturális jelentések elmozdítása, megváltoztatása, cseréje a célja. Az egyházi énekek újraírásáról, egyfajta palimpszesztről van szó: a korábbi ének által működésbe hozott formák egy új teológiai tartalomnak adnak helyet. Az *Ünnepek* című alfejezetben egyetlen metrumom keresztül mutatom be ezt az eljárást.

Már a dolgozat első felében is foglalkozom azzal a kérdéskörrel, hogy Bogáti historikus értelmezést középpontba állító fordításpoétikája miként kerül szembe a korszak (vallásos) énekköltészetének poétikai elvárásaival. Első közelítésben úgy tűnik, hogy a szövegek leginkább azért kerülnek konfliktusba a korabeli elvárásokkal, mert a zsoltárok kontextus- és szöveghűsége és a Bogáti által működtetett forráskritika nem enged a fordításba keresztény értelmezéseket beszűrődni. Az utolsó két fejezet ezt a képet igyekszik árnyalni. Az *Angyalok* című a nyomtatásban legkorábban megjelenő 8. zsoltár szövegközeli értelmezését kísérli meg. A fordítást szorosán összeolvasva a különböző kiadásokban megjelenő bibliai textusokkal, jól láthatóvá válik, hogy miben tér el Bogáti ezektől. Az eltérésekben tetten érhető az az eljárás, ahogyan az értelmezés beleíródik a zsoltárfordítások verses szövegébe. Bár Bogáti kontextualizáló eljárása alapvetően különbözik a korabeli gyülekezeti énekek krisztianizáló szövegszervezésével, és ennek megfelelően más poétikai struktúrákat is hoz létre, de mégis hasonló dologról van szó: Bogáti is elmozdul a szöveghűségtől, csak más módon és más irányba. Az utolsó két fejezet ezeket a módokat mutatja ki, minél nagyobb hangsúlyt fektetve a különbségek kidomborítására is.

Az utolsó fejezet ugyanezt az elemzési szempontot viszi végig, de nem egy zsoltáron, hanem egy tematikus szemponton keresztül. A reformáció kálvinista és unitárius irányzata többé-kevésbé a templomi hangszerjáték tiltása mellett volt. Ez megjelent az egyházi költészetükben is: a zsoltárfordításokból általában kihagyták a bibliai textusokban található hangszereket. Bogáti fordításai nem követik ezt a tendenciát, de itt sem csak a

szöveghűség áll szemben a korabeli liturgikus igényekkel. Bizonyos esetekben akkor is szerepeltet hangszert a *Psalterium*, amikor a bibliában nem találunk. Bogáti zsoltárainak sajátos eljárása lehetőséget ad a felhasznált bibliakiadások és bibliai kommentárok feltérképezésére, de ugyanúgy arra is, hogy a forrásokhoz való viszony, felhasználásuk módja is elemezhetővé váljon. Nem csak a szövegváltozatok mögött megbújó értelmezések kimutatása a célom. A fejezet által mozgatott szövegtörzsszel egyben módszertani javaslatot is teszek arra, hogy a *Psalterium* értelmezésekor milyen bibliakiadásokat és kommentárokat érdemes bevonni az elemzésbe.

A kutatás eredményeinek összefoglalása

A dolgozat összegezhető a különböző módszertani megközelítések egymás mellé állításának hangsúlyozásával. Célom nem a *Psalterium* egy kérdésirányból történő módszeres elemzése volt. Ehelyett különböző elemzési módokat állítottam egymás mellé, helyenként egymással szembe. De mégis az volt az alapvető felvetésem a dolgozat során, hogy ezek az eltérő szempontok egymást kiegészítik és helyenként erősítik is.

A második fejezet mikrofilológiai vizsgálatai igazolták az első fejezet irodalomtörténeti fejtegetéseit. Metrikai elemzéssel támasztottam alá a szöveg-összehasonlításokból leszűrhető következtetéseket, és találtam meg a Demeter-história irodalmi és dallami előképét. A harmadik fejezetben egyháztörténeti és költészettörténeti érvek is szóltak amellet, hogy a *Psalterium* elmaradt kanonizációját nem csak egyházpolitikai szempontok indokolhatják. Később a verstani elemzést a zsoltárok költészettörténeti kontextusának és poétikai megszervezettségének feltárásához használtam. Az utolsó fejezetekben viszont éppen a szövegközeli elemzések segítettek feltárni Bogáti forrásait és a fordítás teológiai hátterét.

Másrészt látható egyfajta mozgás a *Psalteriumot* átfogóan elemző fejezetektől az egyes zsoltárokat interpretáló egységekig. Kiderült a fejezetek során, hogy miben áll a *Psalterium* és a zsoltárfordítást továbbhagyományozó szövegtörzs bevezetőben is jelzett sajátossága. Az átfogó elemzésekre azért van szükség, hogy lássuk a fordítás és az azt másoló kéziratos szöveghagyomány általános tendenciáit, legyen képünk Bogáti műveltségi hátteréről, teológiai előképeiről, forrásairól, metrikai mintáiról és ideáljairól, a források viszonyairól – ezek az elemzések tették ki a *Historia* címmel ellátott nagyobb egység fejezeteit.

Az egyes zsoltárok vagy valamilyen módon szorosabban összekapcsolódó szöveg-csoportok elemzése viszont mélyebb betekintést enged Bogáti poétikai és retorikai eljárásaiba, a szövegek jelentésképzésébe, a metrumok pontosabb leírásába. Ezek segítségével módosíthatjuk vagy finomhangolhatjuk az általános képet, és újabb hipotéziseket állíthatunk föl, amit aztán az újabb szövegek közeli elemzések vagy igazolnak, vagy megint pontosítanunk kell a megközelítéseinken. Ezt a hermeneutikai mozgást kívántam érzékeltetni a dolgozatban egyrészt az *Interpretatio* rövidebb elemzéseivel, másrészt az ezt a típusú megközelítést előlegező exkurzusokkal.

Az exkurzusokkal épp azt akartam érzékeltetni, hogy bár az adott ponton az érvelés menetébe nem fért bele egy zsoltár részletesebb olvasata, de mégis szükség volt ezekre az elemzésekre egy-egy általam használt érv alátámasztására, bizonyos szempontból való megvilágítására. A 119. zsoltár záróstrófájának eltérő metrumú sorát hibának értelmezhetjük statisztikai és metrikai érvek segítségével is. Viszont a zsoltárfordítás jelentésrétegeinek felfejtése, a paratextusok működés módjának feltárása segített abban, hogy a 119. zsoltár metruma mögött ne csak formalizálható adatokat lássunk, hanem megértsük a vers metrikai struktúráját, a metrum jelentésképzésben betöltött szerepét, és így közelebb kerülhessünk annak a pillanatnak a megértéséhez – valamint e pillanat verstani és irodalomtörténeti hátteréhez –, amikor egy másoló mást vet a papírra, mint amit olvas.

Ha viszont az egyes fejezeteken belüli mozgásokat is figyelembe vesszük, érzékeltetővé válik egyfajta bizalmatlanság – *ideiglenes tartózkodás* – a monografikus igényű, szisztematikus és rendszeres, teljességre törekvő szerkezettel szemben. Némely fejezet inkább elbizonytalanított, mint megerősített hipotéziseket. Számos szakirodalmi állítást vontam kétségbe, cáfoltam meg, de nem állítottam a helyükre másikat. Később újabb, az előzőknél nem kevésbé bizonytalan feltételezéseket vázoltam föl én is. Bizonyos fejezetek ellentmondásban állnak egymással. Ha jobban szemügyre vesszük a dolgozat szerkezetét, feltűnik a fejezetek mozaikos felépítése. A linearitás töredezetté válik, az egymást kiegészítő érvelések egy ponton inkább tűnnek egymás mellé rakott, de egymástól független gondolatmeneteknek. Miért alakult ez így?

Részben a dolgozat tárgyának természetéből, részben a dolgozat által létrehozott kutatói szubjektum helyzetéből adódóan. Nemcsak a koraujkori irodalmának forrásai maradtak ránk töredékesen, nemcsak adatok veszték el, de arról is keveset tudunk, hogy hogyan működött ennek a korszaknak az irodalma. Tegyük föl, hogy minden írásbeli forrás fennmaradt volna, amit a régiségben írtak és nyomtattak: a források még ekkor is csak lenyomatai az adott kor kultúrájának, műveltségének. Nem írtak le mindent, sőt, a magyar

nyelvű irodalom résztvevői vajmi keveset írtak magáról az irodalomról, mondhatnánk, *csak* műveket írtak, irodalomelméletet nem. De nem csak erre gondolok. Ha a *Psalterium* minden egykori kézírata meglenne, attól még nem ismernénk sokkal jobban Bogáti fordításának forrásait, és egyáltalán nem lennénk közelebb a zsoltárok értelmezéséhez. Talán egy-egy esetben tetten érhetnénk, hogy az adott szövegvariáns melyik kéziratban jött létre, de ahhoz alig kerülnénk közelebb, hogy mi okozta a variáns létrejöttét. Ezért még ebben az ideális esetben is hatalmas történelmi, kulturális és poétikai-esztétikai szakadék lenne a szövegek és a mai kutató tudata között.

Bogáti művei nemcsak Bogáti kortársai számára voltak nyitott művek. Nyitottak abban az értelemben, hogy többféle értelmezést is megengedtek (szombatost, nonadorantistát, ószövetségit, unitáriust stb.), vagy hogy nyitottak voltak a változtatásra. A dolgozat fejezetei ezt a nyitottságot kívánták fönntartani. Különböző megközelítésmódokkal különböző *Psalterium*okat és zsoltárokat tártam az olvasók elé. Amikor a dolgozat során arról írtam, hogy Bogáti a 16. század sok szempontból atipikus költője, és a *Psalterium* szöveghagyománya is atipikus szövegkorpusz, akkor ebben elsősorban lehetőséget láttam. Lehetőséget arra, hogy Bogáti művein keresztül másképp kutassuk és olvassuk a régiség irodalmát – vagy egyáltalán az irodalmat.

Csörsz Rumen István opponensi bírálata

Szatmári Áron disszertációja az egyik legterjedelmesebb és legösszetettebb 16. századi magyar költői életműhöz, Bogáti Fazakas Miklós költészetéhez kínál új értelmezési lehetőségeket. A szerző saját bevallása szerint főként a kérdések erejében hisz, s már-már megköveti az olvasót, hogy a korábbi, kristályosnak tűnő elméletek és hipotetikus összefüggések helyett miért nem kínál újakat. Figyelmeztet azonban az álláspontok megmerevedésének veszélyére: „Káros gyakorlat, hogy két azonos valószínűségű (ugyanannyira bizonytalan) következtetés közül a régit tartjuk meg, mert valamiért az már olyan ismerősnek tűnik.” (51.) Megnyugtathatjuk a disszerent: így sem maradtunk friss válaszok és csiszolt érvelések nélkül. Az értekezés végére Bogátiról még az eddiginél is összetettebb kép bontakozik ki, de voltaképp nemcsak róla, hanem éneklő-másoló közönségéről, a 17. századi erdélyi unitárius és szombatos énekeskönyvek tulajdonosairól is.

A disszertáció kiemelkedő értékének tartom a nagyon világos és letisztult érvelést. Szatmári Áron képes visszafogott, közérthető stílusban tárgyalni a legbonyolultabb textológiai, metrikai és filológiai kérdéseket. Ezt az erényt hangsúlyosan ki kell emelnem, mert napjainkban szinte megszűntek az olvasóbarát szakszövegek. S ahogy a címmel megidézett, épp negyven évvel ezelőtt megjelent alapmű (Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*) jelentős elmozdulást hozott a Balassi-kutatásban, ugyanilyen súlyú feladatot vállalta Szatmári Áron, éppoly gördülékeny és invenciózus nyelvi kidolgozással. Tennivaló bőven akad, hiszen a Bogáti-kutatás még mindig kevés szakembert érint, s a költészettörténet mintha visszaszorulna a fontosságához képest a szakmai berkekből. Ironikusan azt mondhatnám, hogy újabb negyven év múlva talán egy hasonló című Tinódi-monográfiánk is lesz.

Bogáti Fazakas Miklós életművének csak egyik feléből készült kritikai kiadás: a históriás énekekből. A jóval bonyolultabb textológiai kérdéseket felvető, jórészt sporadikusan, kéziratok útján terjedő zsoltárfordítások költői értékét, egyediségét már a pozitívista kutatók felismerték, de talán ők is szembesültek vele, hogy a csupasz adatok nem segítik eléggé a rendszerszerű elemzést. A szemmák nem tükrözhetnek pontos kapcsolatokat, hiszen amint Szatmári Áron is érzékelteti: a másolók többsége összetett

szerkesztői-szöveggondozói feladatot látott el, több forrás párhuzamos ismeretében vetették papírra az általuk érvényesnek tartott változatokat. Ám a strukturalista megközelítés sem volna önmagában elégséges, mert a mikrofilológiai tények nélkül könnyen válna sematikussá vagy legalábbis életszerűtlenné a folyamat „megfejtése”. Márpedig nagyon is életszerű, rugalmas rendszer képe bontakozik ki előttünk, s a jelölt rendkívül érzékenyen feltárja az összes olyan szempontot, amelyek hatással lehetnek a szövegekhez fűződő másolói gesztusokra: javításokra, teológiai alapú beavatkozásokra. Különösen a metrikai keret, a nótajelzések és az énekelhetőség mozgástere jelent újdonságot. Ebben az irodalom- és zenetudomány eredményeinek részleges összehangolását (illetve az elemzési módszerek ellentmondásait) megerősítik a régizenei előadásmód tapasztalatai is; az opponens aligha tudja kikapcsolni ilyen nézőpontját.

A disszertációnak leginkább a metrikai és zenei vonatkozású fejezeteihez tudok érdemben hozzászólni, de a többieket ugyanolyan élvezettel olvastam, sokat tanulva belőlük. Ezek érdemi bírálatát opponens-társaimra bízom. A legfőbb tanulság számomra, hogy a régi magyar költészet vonatkozásában is fokozottan veszélyes, ha a jelenkori, utólagosan megalkotott kánon erővonalait vetítjük rá a 16. vagy 17. (és persze más) századok irodalmi életére. Hiába vezeti a históriás énekek szerzői listáját Tinódi Sebestyén és Bogáti Fazakas Miklós, e minőségükben az is közös, hogy e műfaj hazai mezőnyében mindketten kivételesek, nem tipikusak. Sőt, mint arra Szatmári Áron rávilágít, az ismertségük se olyan fokú (lásd nótajelzésekben felbukkanó história-incipiteket, szövegszerű idézeteket stb.), amelyet a költői súlyuk nyomán utólag tulajdonítunk nekik. Vadai István sokat idézett „Veszítsünk el egy forrást!” koncepciója nyomán a *Cronica* vagy a Bogáti-históriák kikapcsolása a szöveghagyományból sajnos nem lenne elég húsbavágó veszteség a mezőny egészét tekintve. Nem ismerték és nem variálták kellő mértékben a kortársak, a hatásuk inkább másodlagos.

A zsolttárokra továbblépve ugyanennek a jelenségnek, a „tömeges egyediségnek” a furcsa, kissé paradox alakját tapasztaljuk. A hatás intenzitása szűk földrajzi és időbeli körre terjed ki, a szélesebb ismertséget megalapozó nyomtatott kiadás csak nagyon kevés Bogáti-zsoltárt érint, amelyeknek a kéziratot recepciója is eltérően alakul emiatt. Az életmű e két, lenyűgöző terjedelmű része tehát sokféle okokból (felekezeti hasadás, a szerző hányatott élete stb.) mondható atipikusnak. Olyan alkotások halmazának, amelyek tartalmi és formai előképei is atipikusak (Tinóditól a soknyelvű zsolttárkiadásokig, amelyeket Bogáti kollacionálva olvasott és újrakomponált). A *Psalterium* utóélete pedig – teszem hozzá egy későbbi kor kutatójaként – sokkal közelebb áll a világi közköltészet 17. és főként 18.

századi, *nyílt szöveg*-elvű variálódási rendszeréhez, amely a „kreatív másolók”, a szöveggazdák működése nyomán folyamatosan javul és erodálódik, nótajelzéseket és metrumokat vált.

Tovább színesíti a képet az a dichotómia, amely szerint Bogáti még valakivel összemérhető: Balassi Bálinttal, akit egyébként szinte biztosan *nem ismert*. Minden korabeli magyar költőnél tágasabb forma- és dallamkészletre hivatkozik, amely 1) sokféle metrikai ihlethez segíti a szerzőt; 2) mintegy irányítani szándékozik ezzel a recepciót, s a széles választék a későbbi éneklőket segítené. Még a mellőzött formák és dallamok kérdése is beszédes, hiszen a sajátta tehető kánon határait jelöli ki (9). Ilyenképp ez nemcsak zsolnárkönyv, hanem egy poétikai példatár, összeillő vers- és dallamformák gyűjteménye, amely a kanonizált hagyományt szinte enciklopédikusan tartalmazza, sőt „a nótajelzései alapján az összes olyan, még az életében megjelent nyomtatott énekeskönyv hatása (ismerete?) kimutatható nála, amely tartalmazott kottákat” (155). Úgy vélem, ez az enciklopédizmus részben magyarázatot ad a bibliai-történelmi helyzetrajzokra, a megszorodó hangszernevekre és más, illusztrációnak tűnő ismeretek burjánzására is. A *Psalterium* kapcsán Bogáti a teljes ószövetségi világ kiterjedt vízióját tárja elénk, beillesztve a 16. századi, lassan megszilárduló protestáns énekkincs kontextusába, sarkítva: magyarrá, sőt székellyé téve azt. Zsolnárkönyve egy tudós poéta tanító szándékú alkotása formálódó és megerősödő kis egyházának tagjai számára, esetleg még tágabb kört megcélözva.

Az utóbbi terv azonban a megváltozó történelmi-egyháztörténelmi körülmények miatt nemhogy nem valósul meg, hanem különösebb szabályozás (például a nyomtatott kánon) nélkül alkalmazkodnia kell a kéziratos hagyomány fenntartóinak egyedi tudásához, jóval szűkebb zenei és metrikai ismeretéhez. A disszertációban megvizsgált, értékes források épp e tekintetben tűnnek közösnek: a sztemma megnyugtató hierarchiája helyett Bogáti szövegéhez képest koncentrikus körökben, szinte bolygószerű keringési pályán modellezhetők. Ráadásul e bolygók egymás ismeretét is több esetben feltételezik. Nincs köztük elszigetelt másolat, s különösképp nincsenek mechanikus, nem értelmezve készített kópiák (ez túl nagy fáradság lett volna, ha végső soron az aktív éneklés segédletének tekintjük a Bogáti-kódexeket). Csakis valamilyen mértékben az egyedi szellemi keretekhez alkalmazkodó, tehát *adaptált* változatok állnak rendelkezésünkre, a szerző frappáns kifejezésével a „kéziratköteg-elmélet” (104) bizonyítékai. Apró gondot jelent, hogy ennek fényében természetesen a szerzői szöveg sem rekonstruálható megnyugtató módon, hiszen nem maradt fenn autográf vagy Bogáti hitelesítését viselő másolat. Tehát az 1.0 állapot

nem megismerhető, a 2.0 pedig nem formalizálható, mert egyenrangú másolatok hálózatát kellene miatta feldúlni, s megszűnne a 2.1, 2.2 stb. alváltozatok izgalmas szövevénye. Ki kell mondani (a szerző meg is teszi): nincs objektív szerzői korpusz, a rekonstrukció útjai sok tévedést rejtenének. Többet, mint a kreatív másolatok. Ugyanakkor hangsúlyoznám Szatmári Áron mértéktartó elméleti keretét, amely kizárja a hajdani szuperolvasókat és szuperénekelőket, szemben a mai kutatók foghíjas tudásával. Inkább a kétféle, időben-térben eltérő foghíjasság, természetes korlátozottság egymásra vetíthetősége ad feladatot a kutatóknak, „a közös jelrendszer” hiánya (145).

Ehhez hozzátehetjük: a 18–19. századi erdélyi unitárius kéziratosság gazdagsága közmondásos. Az egymással összefonódó vallásos és világi kéziratok hasonló célból, a korlátozott nyomdalehetőségek miatt alkotnak ilyen szoros kapcsolatokat, s ezáltal a gyülekezeti hitoktatás másodlagos eszközei voltak (az ünnepi köszöntőversekig bezárólag). Hogy más műfajok lesznek az elsődleges teológiai ismeretek hordozói, Bogáti igen helyesen gyanította – leszámítva az objektív, szerzői szöveg elhalványulását a másolatok rendszerében.

A művek kapcsán életrajzi dilemmák is felszínre kerülnek. Például: milyen mértékben készült Pécsen a *Psalterium*? S ha a költő félkészben hozta magával a fordítást, konzultált-e ebben a városban bárkivel a folytatásról? Láthatott-e olyan könyveket, kéziratokat, amelyeket Erdélyben nem ért el? Avagy Pécs nem számít jelentősnek az alkotói folyamatban, s a munka zömét később végezte? Ha pedig Bogáti az előzetes hipotézisekhez képest mégis megérte az 1600-as évek elejét, akkor jóformán közvetlenül a halála után, esetleg általa is ismert és koncepciójával tisztában lévő személyek kezdhették a másolói munkát (105). Erre egyébként a kontrollforrásként használt Újfalvi-féle énekeskönyv (1602), netán a korszakban keletkezett új zsoltárparafrázisok (Balassi? Rimay? stb.) esetleges szövegismerete, idézetei lehetnének bizonyítékok. Vagyis hogy nemcsak Újfalvi ismert egy-két éneket Bogátitól, hanem akár a költő is láthatta a jelentős antológiát. Ez nem jelent okvetlenül hatást, de annak esélyét igen.

Ki kell emelnem a Stoll-bibliográfiában szereplő apró tévedések gondos helyesbítését, esetenként új tartalmi összefoglalóval (52–53). Ez is figyelmeztet a felbecsülhetetlen értékű Stoll-adattár folyamatos frissítésének közös igényére, korszakoktól függetlenül. Hasonló javítást készített Szatmári Áron a British Library katalóguscédulájához.

A nótajelzések és a mögöttük megbúvó metrikai tudás változásainak vizsgálata a disszertáció egyik gyöngyszeme. Ez a hálátlan, nehezen megragadható elemzési felület épp

olyan invenciózus szerzőknek való, amilyen Szatmári Áron (aki ráadásul maga is muzsikus, tehát a jól érti a gyakorlatban, amit leír). Hosszan dicsérhetném e fejezet gondolat- és adatgazdagságát, s nincs kétségem afelől, hogy a hasonló tárgyú elemzésekhez még sokáig sorvezetőként szolgál irodalmárok és zenetörténészek számára is. Bevallom, ha más korszakokat érintő kutatásaim nem töltenék ki ennyire az életemet, újból tollat ragadnék a régi magyar metrika és strófica ügyében, olyannyira kedvcsináló és gondolatmozgató a disszertáció. Ilyen finomságú elemzések nyomán új alapokra lehetne helyezni a régebbi énekelt szövegek teljes textológiai érvrendszerét. Azok az alkotáslélektani (!) megfigyelések például, amelyek a *Szenterzsébeti Bogáti-kódex* másolójának módszerét strófáról strófára követik, mígnem a problémák láttán ő maga illeszt alternatív nótajelzést a vers elejére, nagy távlatot adhatnak az ilyen szemléletű kutatásoknak. És újfent megerősítik a nyílt szövegre mint eszményre vonatkozó koncepciót.

A dicséreteken túl épp ezért egy új, eddig talán nem teljesen kiaknázott szempontot vetnék fel. A következő századból nagyon jó tapasztalataink vannak, s a régi magyar (és nemzetközi) énekköltészet egyik fontos alapgondolatát teszi valamelyest kitapinthatóvá. Ahogy mondani szoktam: *ad notam – ad formam*. Egy jól megválasztott nótajelzés nem csupán műfaji és esetleg tartalmi orientációt ad az újonnan születő énekhez. A 18–19. századi énekelt költészetben számos esetben ennél mélyebb és kiterjedtebb a kapcsolat: az új szövegek nemritkán rímzavakat, egész szintagmákat, jól bevált, emlékezetes és énekelhető paneleket vesznek át a nótajelzésben megjelölt énekből. A rokonság érzékeltetése nem öncélú, hanem a fenti praktikus szemponton túl a tudatos hozzárendelődést is jelöli, mai szóval diskurzív kapcsolatot teremt a szövegek között. Ezek feltárása aprólékos, de talán megtérülő munka; *Szöveg szöveg hátán* című könyvecskémben, 2009-ben igyekeztem a módszer jogosságát bizonyítani. A 18–19. századból ugyanis számos hasonló példa bukkant elő az anonim közköltészet párhuzamos szövegein túl Csokonai, Pálóczi Horváth Ádám, később Czuczor Gergely, Petőfi és Arany műveiben is. (A nótajelzések kiszorulásával ezt a szerepet az egyre csiszoltabb intertextualitás, a rejtett idézetek játsszák, de a módszer ugyanaz.) Vagyis nemcsak egy panaszdal ihletője lehet egy keserves dallam, vagy a táncos-világias karakter pl. a 45. zsoltár elveszett nótajelzésére gondolva (*Egy sívó sólymot most löltem*), hanem ennél akár többről, formulák átvételéről is szó lehet. Ezt villantja fel a *Krisztus feltámad*-dallamcsoportról szóló elemzés, vagyis azt, hogy az ünnepi keretszöveget Bogáti a lehető legtudatosabban választotta más, ezúttal ószövetségi ünnepekre alkalmazva. A nótajelzések

komoly tematikus holdudvarral bírtak, ezek az asszociációk a korabeli éneklő közönség számára nem kívántak magyarázatot, maguktól értetődően járták útjukat egyik énekről a másikra. Márpedig a nótajelzéseken „önkényesen” változtató székely másolók az általuk jobban ismert dallammal valójában új házasságot szereztek Bogáti szövege és az előadhatóság között. Sőt nem kizárt, hogy a szövegen tett beavatkozásait sem csak saját versérzékük ihlette, hanem maga a felidézett ének. Ezért biztatnám a szerzőt, hogy ilyen vizsgálatokat is végezzen majd a készülő kritikai kiadáshoz: meg fog térülni.

A hangszerekről szóló fejezet fontosságára fentebb már utaltam. Az, hogy Bogáti olyan zsoltárokból is hangszereket említ, ahol a bibliai szövegben nem szerepelnek, véleményem szerint további kérdéseket vet fel. Egyrészt az említett enciklopédikus feladatok közé sorolható, illusztratív megoldásoknak tűnnek, hiszen az ókori zsidóság zeneéletének képsoraival színesítik, mélyítik el a máshonnan is ismerhető textusokat. Másrészt e zenei szempontú bővítések mögött két fontos ihletőt látok: 1) Más, közismerten hangszereket megidéző zsoltárok intenzív hatását (pl. 149–150. zsoltár), ami viszont messzire vezet, hiszen a zsoltárközi intertextualitás más, ennél fajsúlyosabb kontaminációs útvonalakat, egymásba íródó értelmezéseket is lehetővé tesz. Vajon megfigyelhető-e ilyesmi? 2) A bibliai kontextuson túlmutató, ókori himnuszok és ódák hangszerkultuszát, a görög–római irodalom rokon műfajainak asszociatív beemelését is sejtetik. Mondhatni: *humanista szál* a zsidó–újkeresztény zsoltárok sorai mögött. Ennek erőteljesebb karikírozása a pogányság vádját vonta volna magára, de ezek az ártatlan bővítések még a stíluson belül maradtak. S mint Szatmári Áron sok bizonyítékkal igazolja, néhol ezeket kevésbé türték meg, s törölték a versekből. A fentiek pontos feltárása még a jövő feladatai közé tartozik.

Néhány apróság még további kifejtést érdemel, akár önálló műhelytanulmányokat. Kanyaró Ferenc kéziratban maradt *Bogáti és Arany* című tanulmánya nagyon felkeltette az érdeklődésemet, de nincs hozzá semmilyen jelzet, nem szerepel a bibliográfiában sem. Pedig tanulságos lehet mindkét költőre nézvést, talán ki is kellene adni. Aranynak a régi magyar költészet felőli olvasását a kortársak számára nehezítette, hogy csak élete alkonyán kezdtek előkerülni az addig ismeretlen források, például a *Balassa-kódex* 1874-ben, s ezekről nem ismerjük a benyomásait. Kanyaró véleménye talán kultusztörténeti szempontból is helytálló, kíváncsian várom tehát, hol olvasható.

Nagyon izgalmas a históriák keletkezési idejének összevetése, az esetleges visszatérő alkalom, György napja gyanújával (93). Feltétlenül javaslom a kérdés további vizsgálatát, mely szintén messze túlmutat Bogáti életművén. A naptár a régi írók és olvasók számára

valóságos asszociatív térként szolgált, erre Balassi hangsúlyos sorai éppúgy például hozhatók, mint Kölcsey *Hymnusa* vagy Arany egyes verseinek, sőt dallamainak feltehető keletkezése. Ha nincs is Bogáti-életrajzunk, de vannak kitüntetett pontok benne, s ez aligha véletlen.

Ugyanilyen árnyalandó, bár máris nagyon kifinomultan tárgyalt kérdés, hogy Thordai János zsoltárkönyvére hathatott-e Bogátié, s ha igen, ez túlmutatott-e a gyülekezeti nyomtatványokba bekerült néhány zsoltárán. Szatmári Áron szerint ez a szűk keresztmetszet helytállóbb, de ki tudja, a Thordai-filológiában nem következik-e be hasonló mély analízis, amely mégiscsak megteremti az átjárások, áthallások lehetőségét. Attól tartok, erre megint csak nem a szerző térfelén került sor, hanem gyaníthatóan a másolói hagyományban, a Thordai 2.1 stb. altípusokban. Az ezeket őrző kéziratok többsége nem túl távol keletkezett a Bogáti-másolatok kirajzási helyétől, nem túlzás olyan éneklőket is feltételezni, akik mindkét korpuszt ismerték, túl a felekezeti és teológiai különbségeken. Az unitárius recepciót Szatmári Áron is kiterjedtebbnek festi, mint a korábbi kutatások (126–137).

A *Krisztus feltámadá*-szövegcsoport rendkívül figyelmes elemzése olyan, szintén messzire mutató következtetéshez vezeti a szerzőt, amely folytatásért kiált. Az ős-dallamon keresztül rokonítható, de szótagszámukban és egyéb elveikben jócskán eltérő szövegek arra figyelmeztetnek, hogy a hagyománynak ezúttal nincs ereszkedő vagy emelkedő vonulata, adatvesztése vagy adatgazdagodása. Nincs tölcser és nincs torkolat, hanem többféle bemeneti forma és ugyancsak többféle kimeneti megoldás él egy időben, egyazon kulturális közegben. Ez pedig a refrénnek mint az izo-szabály által megtűrt, de annak mégis ellentmondó jelenségnek a szerepére irányítja a figyelmet, s ez a szerep sokkal mélyebbre mutat a régi magyar költészetben, mint eddig véltük: „A vers egyszerre mozdul el a vers szintű megszervezettség irányába, vagyis nem lehet egyetlen, az összes strófára érvényes képlettel leírni, és egyszerre hordozza magán az izostrofikusság jegyeit, vagyis áll ellen a zártságnak. Noha csak annyi történt, hogy a refrén az első strófában rímelt az öt megelőző sorokra.” (209.) Biztatom a szerzőt, hogy e témakörrel folytassa a gondolkodást, magam is így teszek majd.

A névhasználathoz: megszoktuk, hogy Bogátit így emlegetjük, esetében ez talán helyes is. Viszont Szenci helyett én mindenütt a Szenci Molnár alakot javaslom. Egy alkalommal a *historikus dallam* szószerkezetre lettem figyelmes (9), ez inkább *historia-dallam* alakban volna pontosabb, mivel egyébként csak a régiségre utal, nem pedig a vele társult szöveg műfajára.

Összegezve: Szatmári Áron disszertációját kiemelkedő tudományos teljesítménynek tartom. Aprólékos, de egyúttal széles távlatú, következetes elemzéseken alapul. A szerző képes a korábbi szakirodalom teljes áttekintésére, revíziójára, de legalább olyan fajsúlyos saját állítások megfogalmazására is. Ezeket arányosan, közérthetően tárja az olvasó elé. Javaslom az értékes disszertáció mielőbbi monográfiává alakítását és publikálását, a bíráló bizottságnak pedig a nyilvános vitára bocsátást, illetve a doktori cím odaítélését Szatmári Áron részére, aki véleményem szerint a legmagasabb minősítést érdemli munkájáért.

Budapest, 2022. március 30.

Dr. Csörsz Rumen István PhD

Tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete

Molnár Dávid opponensi bírálata

Szatmári Áron jól ír és jól ír. Nem a szenzációt hajhássza, hanem a megbízható adatot. Több évi szorgos és mélyreható irodalomtörténeti, filológiai és metrikai kutatásának gyümölcse ez a doktori értekezés, amelyben Bogáti Fazakas Miklós költészetét elemzi. Jelentős, sőt nagyon jelentős eredményeket ér el, amelyeket nem egyszerűen közérthető, hanem olykor egészen ötletes és könnyen áttekinthető módon ismertet (jó példa erre a teljes egészében idézett bibliográfiai tételek félkövér betűtípussal történő javítása). Megkapó stílusa egyszerű, világos és lendületes, szabatosan fogalmaz és még az üdítő humornak sincs híján (amely egy 275 oldalas értekezésben, azért valljuk be, elkel). Helyesírási hibát alig ejt, elütései vannak. Szövegközléseit kéziratok híján nem vethetem össze az eredetivel, egy valami viszont még így is szemet szúrt: az „ön kéjén” szavakat nem külön, hanem egybe kell írni (önkéjén vagy önkéjen alakban), jelentése *'saját magától'*, *'önként'* stb. Az istentelen tehát nem azt nem mondhatja, hogy „minden állat csak” önnön kéjén „lött”, hanem hogy önkéjen, azaz maguktól, Isten teremő szava nélkül lettek ezek az élőlények.

Az alábbiakban a disszertáció első, harmadik, ötödik és hatodik fejezetéhez szeretnék hozzászólni, kiegészítéseket tenni, ötleteket felvetni, szakirodalmat ajánlani. Minthogy azonban a dolgozat azon részei, amelyek nem esnek kívül az én kompetenciámon, néhány kisebb figyelmetlenségtől eltekintve jelen formájában is minden kritikán felül állnak, már itt nyilatkoznék arról, hogy **Szatmári Áron értekezésének nyilvános vitára történő kitűzését feltétlenül javaslom**, s a disszertációt a PhD-fokozat megszerzésére érdemesnek tartom.

Először is szeretném a disszertáció figyelmébe ajánlani a *Kéziratos graduálok az Erdélyi Unitárius egyházban* című tanulmányt (2011), amelyben Kovács Sándor nemcsak a különböző kéziratos énekeskönyveket próbálja meg számba venni, hanem a püspöki vizitációs jegyzőkönyvekben való esetleges említéseiket is. Azért használja ő maga is a „megpróbál” kifejezést, mert e protokollumok közül akkor még egyetlenegy sem tártak fel teljes egészében, így Molnár Lehel átírásai kivételével, az eredeti, vaskos kéziratokat kellett olvasnia, s a hasonló esperesi jegyzőkönyveket (ilyenek már a 17. századból is

megőrződtek) nem is tanulmányozhatta át. Ha rekonstruálható lesz egyáltalán, ezek alapján a protokollumok alapján lesz majd rekonstruálható a pszalterium egykori és még ma is fellelhető példányainak hagyományozódása. Hogy idézzem Kovács ide vágó és szemléletes példáját: már 1692-ben feljegyezték Tordán, hogy „Vagyon egy Graduál, melyben közönséges énekek vannak. Vagyon egy Psalterium, melyet írt Vincsi György.” Majd 1788-ban egy későbbi püspöki vizitáció folyamán már közelebbről is meghatározzák e graduál tartalmát: a Kövendi János-kódexhez hasonlóan ebbe is „Tordai János és Bogáti Énekei Vintzi György által iratattak.” 1751-ben ismét beszélnek erről az énekeskönyvről: „Tordanus és Bogáthi énekei együtt.” Így lapozhatjuk végig a jegyzőkönyveket, újabb és újabb említéseket keresve. Jöjjön egy másik példa! A disszerens – Stoll Bélára hivatkozva – egy helyütt cáfolja Szabó T. Attilát, aki még lehetségesnek gondolta, hogy az a graduál, amelyről Marosi Unitárius Egyházkör parciális és vizitációs jegyzőkönyvében Nagyernyénél említést tesznek (121. és 161. l.), azonos Magyarai Péter kódexével. Idézem Szabó T.-t: „Magyarai graduál. Ismeretlen helyen van / A marosi unitárius esperesség egykorú jegyzőkönyve megjegyzi a nagyernyei egyházközségről, hogy »vagyon egy Thordanus graduálja, mely maradott néhai jó emlékezetű Magyarai Péter nevű mesterről testvérbátyjára, ugymint Magyarai Pálra, ki is ajándékozta ezen ecclesiának, hogy usualja.«” Kovácstól tudható, hogy erről a graduálról már 1693-ban is készítettek feljegyzést (nem csak a 18. században, mint a szakirodalomból kiolvasható): „Van két Graduál egyik Tordanus.” Igen ám, de ha Thordanus-graduál már 1693-ban az egyházközség tulajdonát képezte, akkor az ajándékozásnak is szükségszerűen már a 17. században be kellett következnie, s akkor ennek a Magyarai Péternek 1693-ban már jó emlékezetűnek kellett lennie, ergó az azonos név és foglalkozás ellenére nem készíthetett 1707-ben szombatos énekeskönyvet. Mindez azért is fontos, mert ez a történeti kontextusa a „szombatos” Magyarai Péter címadásának. Amikor a disszerens közli Magyarai Péter kódexének a címlapját, Varjas Bélához hasonlóan ő sem veszi észre, hogy Magyarai nem egyszerűen csak úgy kibővíti a Péchi Simon-énekeskönyv címét, hanem – és megint csak ennyit a szombatos-unitárius dichotómiáról – Thordai zsoltárfordításának címével egészíti ki.

Magyarai Péter kódexe	Thordai János zsoltárcönyve
<p style="text-align: center;">PSALTERIVM DAVIDIS. az az: MAGIAR SOLTÁR, kit az üdökbéli historiák értelme szerént,</p>	<p style="text-align: center;">A' SZENT DAVID KIRÁLY DITSERETINEK MAGYAR VERSEKKEL VALO RÖVID MAGYARÁZATTYA.</p>

<p>az halhatatlan és láthatatlan királynak csak amaz egy bölcs Ur Istennek, a' kinek egyedül vagyon ő magától halhatatlansága, a' ki hozzá járulhatatlan fényességben lakik, Az Mennek földnek egj egyedül valo hata[l]mas teremptőjének és bölcs gondvise[l]őjének, dücsösséges és örökké állandó [s]zent nevének tisztességére, a' kié a' dü[cs]össég, a' tisztesség, az országlás, a' birodalom, és az [ha]talom, mind örökkön örökke Amen. Külömb-k[ülömb] magyar ékes notákra az Isten gjülekezetinek jo[vára fordítot] BAG'ATHI FAZAKAS Fia[?] MIKLOS[?] [...]</p>	<p>Az halhatatlan es láthatatlan királynak, tsak amaz edgy bölts Ur Istennek, az kinek egyedül vagyon ő magától halhatatlansággha, az ki hozzá járulhatatlan fényessegben lakik, az Menynek, földnek edgy egyedül valo hatalmas teremptőjének és bölts gondviselőjének, az Jésus Christus Istenenek es Attyanak, dütsöséges és örökké áldando szent nevenek tisztesseregere; az kié az dütsösegh, az tisztesssegh, az Országlás, az Birodalom, es az hatalom mind örökkön örökké. Amen.</p>
---	---

Negatív példám is van. Az Abásfalvi zsolttárkönyvről a disszerens megállapítja, miután – Szabó T. olvasatát korrigálva – negyven évvel későbbre, 1631 helyett 1671-re datálja a kéziratot a belőle kiolvasható évszám alapján, hogy „[a]z erősen megrongálódott kódex az abásfalvi unitárius egyházból került elő, de nem tudni, hogy mikor kerülhetett oda, és a keletkezésekor volt-e bármi köze az abásfalvi unitáriusokhoz.” Annyira nem lehet tudni, hogy Abásfalvánál még a 19. században sem szerepel, hogy lett volna egyáltalán zsolttárkönyvük. Abban is tévedne Szabó T., hogy a kézirat az abásfalviaké volt? Hogyan kerülhetett innen egyáltalán Sztripszky Hiadorhoz? Molnár Lehellel ötletelve, kétségbeesésünkben már az is eszünkbe jutott, hogy nem is Abásfalvánál, hanem Abosfalvánál, illetőleg mátereklézsiájánál, Désfalvánál kell keresnünk a nem valami szerencsés elnevezésű Abásfalvi zsolttárkönyvet, de az a helyzet, hogy Szabó T. még egyértelműen Abásfalvát, és nem Abasfalvát ír (talán abban téved, hogy nem egyházi, hanem magántulajdonban volt?). Akárhogy is, ezek a protokollumok új távlatokat fognak nyitni előttünk, ha egyszer megkezdődik a feltárásuk.

Ezek után – a disszerenshez hasonlóan – én is szeretnék kitérni Bogáti Fazakas halálának az időpontjára. Kénosi Tözsér István, az unitárius egyháztörténet egyik szerzője szerint már 1592-ben meghalt, Dézsi Lajos és Szentmártoni Szabó Géza szerint azonban 1598-ban még élt: a kolofon éppen csak hogy kikövetkeztethető második sora alapján ekkor fordította le ugyanis a *Demeter király históriáját*. A vitát eldönteni nem akarom, nem is tudom, mégis felhívnám a figyelmet arra, hogy az egyháztörténet állítása egyáltalán nem alaptalan. Idézem: „Megjegyzendő, hogy ez az 1592. esztendő szerencsétlen és

végzetes volt az unitáriusokra. Mert Demeteren kívül ez év az egyházat még egynéhány más világító fáklyájától is megfosztotta. Demeter előtt néhány hónappal haltak meg: Basilius István, Bogáti Miklós, Pictoris Miklós, mind megannyi nagy ékessége az egyháznak. Mert Bogátinak alig lehetett párját találni szorgalomban, nyelvekben való jártasságban, és az igazság lankadatlan kutatásában. Basiliusnál munkásabb és az igazság terjesztésében buzgóbb embert nem igen lehetett találni. Pictoris pedig kitartásával és méltóságával tűnt ki. Ilyenformán az egyház rövid időn belül elvesztette a tanult főt Bogátiban, a szorgalmat Basiliusban, a méltóságot Pictorisban, végül az éles elmét és a nagy tudományt Hunyadiban. De Isten pótolta őket másokkal.” A részletről három megállapítás tehető. Az első, hogy biztosan van igazságmagja: Pictoris Miklósról (a kritikai kiadásban: Mátéról) ugyanis csak innen lehet tudni, Basilius István pedig – Balázs Mihály „újabb” adatai alapján – csakugyan 1592 első felében halhatott meg (*István Basilius*, 1990, 53). A második, hogy Kénosi Tózsér eme megjegyzése a kontextusához képest szemet szúróan túlretorizált. A harmadik pedig, hogy az egyháztörténész Hunyadi Demeteréhez viszonyítja a többiek halálát. Vajon milyen forrásokat használt az e helyütt csakis a históriás ének-szerző halála időpontját illetően tévedéssel vádolt Kénosi Tózsér – úgy általában – az 1592-es esztendőre vonatkozóan? A városi és a konzisztórium-i jegyzőkönyveket, illetőleg épp azt a citált állítás előtt hivatkozott gyászbeszédet, amelyet Enyedi György unitárius püspök mondott elődje, Hunyadi Demeter fölött, s amelyet e példányban, sajnos, nem ismerünk (RMNy 688). Ha nem a jegyzőkönyvekből, nem lehet, hogy innen idézte – talán a szó szoros értelmében – Kénosi Tózsér az adatot?

A zsoldárfordítás elterjedésének esélyeiről szóló, egyébként szempontokban gazdag és szubtilisen megfogalmazott fejezethez is szeretnék hozzászólni, egy kissé ugyanis furcsállom, hogy ebben a kontextusban a disszerens meg sem említette az unitárius zsoldárcunami újabb hullámát jelentő Szenci Molnár Albertnek a nevét. Márpedig H. Hubert Gabriella máig megkerülhetetlen monográfiája (*A régi magyar gyülekezeti ének*, 2004) szerint „az 1664-es unitárius zsinat elfogadta a református Szenci Molnár-féle zsoldárokat” (60. l.). Az adatot, amely azért meglepő, mert ebben az évben egyáltalán nem zsinatoltak az unitáriusok, Papp Géza tanulmányából (*Le psautier de...*, 1967) hozta, amelyben Papp Várfalvi Nagy Jánosra hivatkozott (287. l.). Csakhogy Várfalvi Nagy (*Az unitáriusok énekes-könyveiről*, 1871) nem 1664-et, hanem 1665-öt írt (118. l.). Egyébként Várfalvi Nagy szerint is elfogadták Szenci Molnár zsoldárait, de zsinatról nála szó sem esik. Uzoni Fosztóék is csak egy olyan határozatra utaltak, amelyet a püspök, a konzisztorok, valamint bizonyos pártfogók hoztak, s amely nyomán „1665. január 25-én

Kolozsvárt a piaci kisebb templomban szemelvényesen énekelni kezdték a francia zsoldárokat”, beengedve más gyülekezetekbe is őket (812. l.). Szerencsére, nem hallgatták el forrásukat: ez pedig a faszcikulusz volt. Második kötetének 113. lapján ezt olvasom: „[p]rimum cecinerunt in templo minori cationem vulgo Franciam dictam ex conisilio Patronorum, nec non Reverendorum Virorum”, azaz először énekeltek a kisebb templomban közönségesen franciának mondott éneket a pártfogók és a tisztelendő férfiak tanácsára. Ennyi, nem több.

H. Hubert szerint a református zsoldárkönyv recepciójának legfőbb bizonyítéka, hogy Hoppál Péter több unitárius parókián is felfedezte a *Psalterium Ungaricum* kéziratos másolatait (17–19. századi kéziratos énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő-menti unitárius parókiákon, 2001–2002). Kevésbé ismert, hogy Szegeden, az SZTE Klebelsberg Kunó Könyvtárának Régi Könyvek Tárában is megvan az *Isteni dicsíreték* harmadik kiadásának (1697) egyik – sajnos, csak csonka – példánya. Akik tudnak erről, azok Hevesi Andrea jóvoltából tudnak, aki azonban, mivel akkor már az egyik kolozsvári példányt kézbe vette, nem vizsgálta meg közvetlenül a disszertációja lezárása előtt fellelt kötetet. Én ezúttal kikértem, és kiderült, hogy bár a könyvtári katalógusban egyelőre nincs nyoma, ez egy kolligátum. Az unitárius énekeskönyv ugyanazzal a nyomtatvánnyal van egybekötve, mint egyik kolozsvári példánya: Szenci Molnár zsoldáraival (ugyanaz igaz egyébként az 1749-es kiadásnak a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Nagykönyvtárában található példányára).

Mivel „külsős” közölte, általában kevésbé ismert, és ennek folytán nem is nagyon idézik a valamikor 1749 és 1760 között, Agh (!) István unitárius püspök által összeállított „szertartáskönyvet”, a *Modus rerum agendarumot* (Bárh Dániel: *A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek*, 2007). Csupán ide vágó két helyét citálom. Az egyik: „Szokásban volt ez előtt a’ Reggeli Isteni szolgálatnak alkalmatosságával az üdő és alkalmatosság szerént Antifonákat, és az Antifonák[na]k utána Rendeltetett Soltárokat, és ezeken kívül a’ Molnár Albert Soltári közzül edgyet énekeltek a’ Praedikatio előtt, de most ugy láttyuk, hogy sok helyyeken ezen jo szakást el hagyták a’ Kántorok meg elégedvén egy Soltárnak vagy Ditséretnek éneklésével; melynek oka lehet hogy sokan a’ Mesterek vagy Kántorok az Antifonák notáját nem tudják: de ha szinte valakik nem tudják is notáit az Antifonáknak, illendő dolog, hogy az Antifonák után való Soltárt ezen Vasárnapi során énekellyék, és az után egy, vagy Soltárt, vagy Ditseretet, a szokás szerént.” (218–219. l.) A másik hely az első, *A mindennapi isteni szolgálatról* című részből való (217. l.): „1. A Szokás szerént leg először is Éneklésnek kell lenni, vagy

az Isteni Ditséretekből, mellyek nem kevés jobbitásokkal 1749^{ben} ki-botságottak ujjanon, vagy a' Soltárokból, mellyeket Szentzi Molnár Albert vallására való különös tekintet nélkül tellyesen szerzett volt. 2. Meg lássák pedig itt az Éneklő Mesterek vagy Kántorok, hogy a' Soltárokból tsak azokat énekellyék, mellyek megedgyeznek az Ur Jésus Kristus szelidségére minket kötelező Szent és igaz Tudományával; nem kell tehát énekelni amaz átkozodo Soltárokat; mert az Ur Jesus K. Tudomannya szerént még gonosz akaroinkal is jól kell tennünk, következésképpen azoknak gonoszt kivannunk nem szabad.” Bárh Dániel egy a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban föllelhető forrásból közli a kéziratot, s még csak nem is utal arra, hogy a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban több mint egy tucat példányát vehetjük számba. Bevallom, én ezeket én sosem vettem kézbe, azonban bemásolták a szöveget a Marosi Unitárius Egyházkör parciális és vizitációs jegyzőkönyvébe is, s ebben a változatban az előbb idézett szövegrészhez kiegészítésül hozzátették, hogy melyek azok a zsoltárok, amelyeket az unitáriusoknak „mindenkor énekelni lehet” (86. l.) (az alábbi táblázatban: É). Igaz tehát, amit az egyháztörténetből (812. l.) is tudhatunk (és H. Hubert tudott is innen – 60. l.), hogy tudniillik az unitáriusok 1750 körül cenzúrázták a Szenci Molnár-féle zsoltárokat. Azt viszont nem regisztrálták, hogy az ekkor énekelhetőnek ítélt és az 1616-os énekeskönyv (az alábbi táblázatban: M) zsoltáros részébe (!) beválogatott pszalmuszok között – már ami a sorszámukat illeti – 2/3-os átfedés van, s mindez egybevág azzal, amit doktori disszertációjában Hevesi Andrea állapított meg, hogy tudniillik „[a]z ellenség gyűlöletéről, a rágalmaszáról szóló részeket az unitárius nyomtatványok a korábbi protestáns hagyományban már meglévő szövegekből is kivették, vagy átalakították azokat. Jellemző például, hogy az ellenség megtörésének, levágásának kérése helyett »térisd meg ellenségünket« jellegű szövegváltozatokat hoznak” (85. l.). Ide vágó adat az is, hogy az 1695-ös zsinaton részben azért büntették meg az árkosi tanítót, mert azzal vádolta be esperese, hogy azt az 55. zsoltárt énekelte ellene, amelynek Bogáthi Fazakas-féle változatai kedvéért a disszerens külön kitérőt tett értekezésében. A zsoltárt először psalmum maledictionibus plenumnak, majd a középső szót áthúzva, imprecationibus plenumnak, azaz átokzsoltárnak nevezik e helyütt a zsinati és főtanácsi jegyzőkönyvben. Mindebből persze egy tendenciánál többre nem mernék következtetni.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	
É	■				■			■				■	■		■	■			■				■		■	
M	■				■	■		■				■	■	■	■	■								■		
	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	
É		■	■	■	■		■	■	■			■		■	■		■	■			■			■	■	

Végül néhány adalék. A szombatos-unitárius dichotómiához szeretném ajánlani a *Radecius Bálint deák levele* című forrásközlésemet, a hangszereket illető szóbeli közlés helyett pedig Molnár Lehel disszertációjának hamarosan megjelenő, lektorált mellékletét. A 'tött isten' kifejezéssel kapcsolatban a disszerens helyében nem mulasztanék el hivatkozni Pap Balázs (és esetleg Túri Tamás) tanulmányára, hiszen ezekből látszik igazán, hogy milyen lavinát képes elindítani az, ha egy unitárius csinált istennek nevezi Krisztust.

Opponensi véleményem végére érve, szeretném még egyszer hangsúlyozni: Szatmári Áron doktori értekezése nemcsak egyszerűen kitűnő, hanem – és talán ez az egyik legnagyobb dicséret a mi szakmánkban – sok szempontból kézikönyvként használható, s csak remélni tudom, hogy az általa elért eredményeket minél előbb recipiálja a tudományos közösség. Én ezúton is szeretnék gratulálni hozzájuk.

Kérdések:

1. A disszerens számomra cáfolhatatlanul bebizonyította, hogy a Bogáti Fazakas-zsoltárok nem „koptak ki” az unitárius énekeskönyvekből, azt a kérdést azonban kevésbé érintette, hogy textológiai értelemben mennyire ellenállóak a nyomtatott hagyományban ezek a szövegek (különös tekintettel a többször is megjelentekre)? Hogy Laár Andrászt parafrazeáljam: ami a végén kijön, az még mindig Bogáti?
2. A disszerens teljesen meggyőzött arról, hogy Bogáti Fazakas pszaltériuma, legalábbis a maga teljességében, nem alkalmas gyülekezeti éneklésre (a belső érvei különösen tetszenek!). Az autentikusnak látszó (és elismerem: sokféleképp értelmezhető) címe alapján azonban Bogáti mindezt mégiscsak az „Isten gyülekezetinek javára fordította”. Van-e ellentmondás? Ha nincs, miért nincs? Ha van, hogy oldja fel?

Szeged, 2022. április 5.

Dr. Molnár Dávid
adjunktus
SZTE BTK
Magyar Irodalmi Tanszék

Válasz az opponensi bírálatokra

Köszönöm mindkét bírálónak az alapos és a dolgozat által felvetett problémákra messzemenően érzékeny bírálatot! Dolgozatom bár egy életmű, Bogáti Fazakas Miklós életműve körül forog, ezt az életművet eltérő aspektusokból, eltérő módszertanokkal közelíti meg. Emiatt a különböző fejezetek vagy az egyes alpontok, szakaszok mozaikszerűen kapcsolódnak össze, exkurzusok szakítják meg a gondolatmenetet, különböző műfajok váltják egymást (értekező próza, katalógus, szövegközlés és így tovább). Bizony, néhol a szöveg csak utalásszerűen szembesíti a különböző fejezetek eredményeit egymással, sokat bízva ezzel az olvasóra. Bírálóim olvasataiban azonban meggyőztek arról, hogy jó választás volt ilyen módon felépíteni disszertációm, a dolgozat nem vált széttartóvá, és így is jól követhető a gondolatmenetek egymásra rétegződése, olykor szembesítése. De ami még fontosabb: gyakran olyan összefüggésekre világítottak rá bírálatukban, amelyekre én magam sem gondoltam, de csakugyan következik a dolgozat gondolatmenetéből, logikájából. Külön köszönöm ezt az empátiát, vagyis azt, hogy a dolgozat nyelvi-logikai struktúrájába belehelyezkedve gondolták tovább annak felvetéseit. Nyugodtan mondhatom, hogy a szöveggel való együttgondolkodásról van itt szó, és észrevételeiket, kritikáikat, sőt felfedezéseiket a legnagyobb hálával fogadom el, és építem bele a dolgozatba.

Válaszomat érthetően ezekkel a továbbgondolásokkal kell folytatnom, melyek egy részét a „hiányosság” fogalmával lehet leírni, míg bizonyos esetekben klasszikus továbbgondolásról van szó. Először a hiányosságokra térek ki. Nem vettem észre, hogy a *Magyari Péter kódexének* címadása a Thordai János-féle zsoltárkönyv címadásából ered. Kétségtelenül ez a legnagyobb vakfoltja a dolgozatnak. Köszönöm Molnár Dávidnak az észrevételt, és egyben felhívnom a figyelmet arra, hogy itt egy tudományos felfedezésről van szó: Molnár Dávid olyan összefüggést fedezett fel bírálata megírása közben, amit a szakirodalom száz éve nem vett észre (és magam is már jó tíz éve), pedig hányszor elolvastuk a szóban forgó címekeket. Vagyis miközben a *Magyari Péter kódexén* épp azt mutattam be, hogy mennyi félreértést okozott a címlap el nem olvasása vagy félreolvasása és a különféle találgatások, eközben (mint kiderült, szükségtelen) találgatásokkal magam is újratermeltem a félreértéseket. Ez a felfedezés azért is fontos, mert mint Molnár Dávid is

kiemeli: újabb érv a szombatos–unitárius dichotómia elbizonytalanítása mellett. Tehát valójában éppen a kódexről és annak kontextusáról elmondottakat erősíti ez a felfedezés, csak épp nekem is észre kellett volna vennem.

Ehhez kapcsolódóan Molnár Dávid egy olyan forráscsoportra is ráirányítja a figyelmemet, amelyet nem használtam. A vizitációs jegyzőkönyvekben található említések pontosíthatják a kéziratokra vonatkozó adatokat. Molnár két példát is hoz erre, az egyik még mindig Magyar Péterhez kapcsolódik. A dolgozatban én is cáfolom Szabó T. Attila sejtését, viszont a Molnár által idézett rész egyértelművé teszi, hogy az említésből ismert és Thordai János zsoltárait tartalmazó *Magyari graduál* már a 17. század végén Nagyernyén volt, ám az ajándékozó, Magyar Péter nem lehetett ugyanaz a Magyar Péter, aki a Bogáti-zsoltárokat másolta 1704-ben. Viszont így sem olyan nehéz elképzelni, honnan ismerhette Magyar Péter a Thordai-féle címadást, ha Nagyernyén 1700 körül volt egy Thordai-zsoltárkönyv, melyet egy szintén Magyar Péter nevű egyházi személy hagyott testvéreire.

A másik példája a *Kövendi János-kódexre* vonatkozik. A feljegyzésekből tudni lehet, hogy 1692-ben, Tordán volt egy Vinczi György által másolt kézirat, mely Thordai és Bogáti zsoltárfordítását tartalmazza. Ez a leírás mindenben igaz a *Kövendi János-kódexre*. Tehát a kódex ekkor éppenséggel Tordán lehetett, és nem Kolozsvárott, ahogy én gondolom. Hacsak nem feltételezzük, hogy Felvinczi György kétszer is lemásolta a két zsoltárfordítást, és mindkétszer egyazon kódexbe. Egyébként a Molnár Dávid által idézett feljegyzést tanulmányozva kiderül, hogy Tordán „Egy új írott Francionális” is volt. Felvinczi Szenci Molnár Albert zsoltárfordítását is lemásolta Kövendi János kolozsvári polgárnak, tehát nem kizárt, hogy erről a kéziratról van szó, és a Kövendi számára készített két kódex együtt került Tordára. Mindenesetre köszönöm a javaslatot és a kiegészítéseket, átvizsgálom ezt a forráscsoportot is.

Molnár Dávid hasonló kiegészítéseket javasol Szenci Molnár Albert zsoltárfordítása kapcsán. A Bogáti unitárius kanonizációját taglaló harmadik fejezetben csak igen keveset említem Szenci Molnárt, hisz ez a fejezet kifejezetten a 16. század végének és a 17. század elejének egyházpolitikai helyzetére koncentrálnak, és Thordai János zsoltárfordításának létrejöttét is csak a Bogáti-zsoltárokkal való viszonylatban szemléli. A Molnár Dávid által leírtakból azonban úgy tűnik, a Szenci Molnár-féle zsoltárok unitárius elterjedésének vizsgálatával még jobban alátámaszthatam volna a fejezet következtetéseit, hiszen abból éppen az derül ki, hogy egyáltalán nem volt cél az összes zsoltár gyülekezeti éneklése, a szelektálás nem csak Szenci Molnár és Bogáti zsoltárfordításaira terjedt ki: bizonyos

zsoltárokat (például a gyűlölködő hangnemben megszólalókat) egyáltalán nem tartották kívánatosnak a gyülekezeti éneklésben, függetlenül a fordítás milyenségétől. Ez a tendencia egyébként jellemző a 16. század református énekeskönyv-kiadására is, amint azt Hubert Gabriella, Hevesi Andrea, Etlinger Mihály és Pap Balázs kutatásaiból tudni lehet. A zsoltáros rész bővülései során gyakori, hogy már meglévő zsoltárok újabb fordításaival bővül a kánon, nem pedig a hiányzó zsoltárok fordításaival – amint azt várnánk. Úgy tűnik, ez a tendencia jelenik meg az unitáriusoknál is.

Áttérek azokra a megjegyzésekre, amelyek lehetséges kiegészítéseket, további kutatási irányokat javasolnak. Molnár Dávid is érinti annak kérdését, hogy mikor halt meg Bogáti Fazakas Miklós. Az unitárius egyháztörténet forrásai egyértelműen 1592-re teszik Bogáti halálát. Viszont töredékesen előkerült egy 1598-ra datált históriás ének, mely a feltételezések szerint Bogátié. És ha nem 1592-ben halt meg Bogáti, akkor semmilyen más fogódzónk nincs a halálozási dátumra. Ez azért fontos, mert ha Bogáti nem halt meg 1592-ben, akkor számos ez után megjelent forrás hatással lehetett rá. Ezt a lehetőséget számba veszem a dolgozat több fejezetében is, és jelentőségére Csörsz Rumen István is felhívja a figyelmet bírálatában. Ugyebár így Bogáti már zsoltárfordítása közben ismerhetett Balassi- és Rimay-verseket tartalmazó kiadványokat, az Újfalvi Imre-féle 1602-es énekeskönyvet, az 1590 utáni evangélikus énekeskönyveket, a példányból ma már nem ismert Enyedi György-féle énekeskönyvet vagy a vizsolyi bibliát, és a zsoltár legkorábbi fennmaradt forrásai így igen közel kerülnek Bogáti halálozásának lehetséges idejéhez. Dolgozatomban a töredékesen előkerült históriás ének szerzőségét metrikai és poétikai érvekkel megtámogattam. Szentmártoni Szabó Géza szerint a mű tartalma kizárja, hogy 1598 előtt íródhatott volna, és érvelését teljesen helytállónak tartom. Ugyanakkor a levéltári adatok arra mutatnak, hogy Bogáti meghalt 1592-ben, és az egyháztörténet adataiban sincs okunk kételkedni, ha jól értem, Molnár Dávid is erre hívja fel a figyelmet. De magam is úgy gondolom, hogy eddig senki nem hozott kellően meggyőző érvet, amely alapján az egyháztörténet állítását el lehetne vetnünk, csupán a históriás ének 1598-as datálása zavaró. Vagyis az egyik oldalról van egy históriás énekünk, amely szinte bizonyosan Bogáti-mű, és szinte bizonyosan 1598-ban íródott. A másik oldalon vannak egyháztörténeti és levéltári adataink 1592-re vonatkozóan, amelyet nemigen tudunk kétségbe vonni. Mindkét oldalon közvetett érveink vannak, de semelyiket nem tudjuk cáfolni, jelenlegi ismereteink alapján. Csak éppen a két adat kizárja egymást, mivel nem írhatott valaki históriás éneket a halála után. Az ellentmondást szerintem egyelőre nem lehet feloldani. Bogáti életművének elemzése során mindkét lehetőséggel számolni kell, és én is így teszek

a dolgozatban. Több zsoltár elemzésekor felmerülhet például a vizsolyi biblia hatása, amely így egyáltalán kizárható. Én ezt a feszültséget termékenynek tartom, és dolgozatomban ki is használtam: nem bizonyosságokat kerestem, hanem lehetőségeket.

Csörsz Rumen István nagyon fontos szempontot vet fel a nótajelzések kapcsán. Az általa emlegetett *ad notam – ad formam* elv nemcsak metrikai, műfaji, tartalmi kapcsolatot jelöl: az újabb versek a nótajelzésben megjelölt énekekből gyakran rímzavakat, szintagmákat, paneleket vesznek át. A közköltészeti korpuszokon ez a jelenség jól megfigyelhető, és tudjuk, hogy a gyülekezeti énekkorpusz sok szempontból hasonlóan működik, mint a közköltészet. Bogáti szövegei esetében a panelek átvétele ritka. A húsvéti dallamot felhasználó zsoltárok esetében éppen annak lehetünk tanúi, hogy a tipikusan refrénes formából vagy elmaradt a refrén, vagy a refrénsor is változó, egyedi tartalommal megtöltött sor lesz. A későbbi másolói hagyományban azonban látunk arra példát, hogy az elhagyott refrénsort a másoló kiírja. De ez egy nagyon egyszerűen megfigyelhető példája annak, amire Csörsz Rumen István felhívta a figyelmemet, ő azonban a szövegátvétel ennél kifinomultabb módszereire gondolt. Ezt alighanem majd a kiterjedt szombatos énekköltészet anyagával való szembesítés során lehet vizsgálni.

Csörsz Rumen Istvánnak a hangszernevekhez fűzött megjegyzései szintén nagyon inspirálók. Bogáti Fazakas Miklós számos hangszernevet említ zsoltáraiban, néhol többet, mint amennyit az adott bibliai textus. Én ennek elsősorban teológiai és poétikai magyarázatát adtam. Nagy öröm olvasni bírálom értelmezését, aki ebben is a humanista enciklopédizmus és a varietas elv megjelenését fedezi föl, amit én elsősorban a metrumok és dallamok alkalmazásában látatok a dolgozatban. Értelmezésével teljesen egyetértek: Bogáti fordításában számos ponton tetten érhetők humanista törekvések, amit nem lehet eléggé hangsúlyozni. A hangszernevek szerintem is valamiféle teljességre törekvés jegyében burjánzanak, ezt talán nem hangsúlyoztam eléggé. Sőt, elárulhatom, hogy a hatodik fejezetben bemutatott hangszeres zsoltárokkal még nincs vége ennek a burjánzásnak: van tovább, és remélem, mihamarabb publikálhatom a további eredményeket.

Viszont bírálóm itt két fontos szempontot vetett fel. Az egyik a görög–római irodalom hatása, vagyis hogy a hangszeres használatában az ókori himnuszok és ódák hatása jelenne meg. Bevallom, én eddig a *Psalterium* forrásvidékét kizárólag a különféle zsoltár- és bibliakiadások, teológiai traktátusok környékén kerestem. Ugyanakkor egyelőre kevésbé vizsgált szempont, hogy mégis mennyiben hatott Bogáti vallásos költészetére életművének másik oldala, az antik tárgyú históriás énekek írása.

A másik szempontoz már inkább van mondanivalóm, és éppen annak alapján látom valószínűtlennek, hogy itt antik hatásról legyen szó. Csörsz Rumen István felveti a zsoltárközi intertextualitás lehetőségét, amit egyértelműen meg tudok erősíteni. A Bogáti-zsoltárok között számos jelölt és jelöletlen (pontosabban: finomabb eszközökkel jelzett) kapcsolat jön létre. Vannak kisebb ciklusok a zsoltárfordításban, és ezek nem mindig egyeznek az eredeti bibliaszöveg jól ismert ciklusaival. Az azonos nótára írt zsoltárok között is kapcsolódások jönnek létre. A zsoltárok argumentumai is összekötnek egymás után következő vagy egymástól távol elhelyezkedő zsoltárokat. Az epikus keret, amelyekben elhelyezi Bogáti az egyes zsoltárokat, szintén nem mindig a zsoltár eredeti feliratából ered, és narratív kapcsolódásokat hoz létre. Ha Bogáti a forrásában lát valamilyen historikus kommentárt, azt rögvest beemeli fordításába, használja a konkordanciákat, de ennél tovább megy: egy-egy kifejezés is meg tudja ihletni, személyneveket és helyneveket ad meg, ahol a zsoltárban nincsenek ilyenek, a biblia más könyvéből ismert történetekhez kapcsol eredendően nem epikus zsoltárokat. Egyre több nyomát látom annak, hogy Bogáti nem elsősorban szöveghű fordítást készít, hanem historikusát, mégpedig abban az értelemben, hogy a fordításnak az ószövetség teológiájához, szövegvilágához és (elképzeltem) valóságához kell hűnek lennie. Nagyon erőteljes értelmezésről van tehát szó, egy teológiai rendszerről, amelynek egyelőre még csak néhány pillérét látom. Találón írja bírálóm, hogy „Bogáti a teljes ószövetségi világ kiterjedt vízióját tárja elénk”. De enciklopédizmusa szerintem itt meg is áll: hangsúlyosan az ószövetség világát akarja megismertetni velünk a zsoltárfordítás, és szerintem ebben nincs helye az antikvitásnak.

Egy adósságot szeretnék törleszteni. A dolgozat bevezetőjében megemlítem Kanyaró Ferenc *Bogáthi és Arany* című, kéziratban maradt esszéjét, de nem adtam hozzá jelzetet, és nem is tértem ki bővebben erre az írásra. A Bogáti-filológia az 1800-as évek közepén veszi kezdetét, és a század végére Kolozsvárott valóban jelentős Bogáti-kultusz alakult ki, amelynek egyik kulcsfigurája volt Kanyaró Ferenc. Számos kiadatlan kézírata található az Unitárius Kollégiumból a Román Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókjába került gyűjteményben. Emlegetett esszéje az MSU 1856 jelzetet viseli, a századforduló környékén íródhatott, alapgondolata ez: „Mint a második fölvirágzásnak, a XIX. századnak, úgy a XVI-iknak is két nagy szelleme uralkodott irodalmunkban. Petőfinek mindenben párja Balassi, Aranyak majdnem méltó társa Bogáthi.” Kanyaró párhuzamot von Arany és Bogáthi lelki alkata, élettörténete, házassága és természetesen költői életműve között. Még egy részletet idézek: „Költészetük külsőleg is rokon jellemről tanúskodik. A klasszikus verselésben mindkettő nemzetének nemcsak teremtő mestere,

hanem új utakra elvezető kalauza is.” Az esszé végkövetkeztetése az, hogy a két szerző költészetében megtalálható gondolati és helyenként szövegszerű párhuzamok nem csak a hasonló költői alkat következménye: Kanyaró szerint Arany ismerte Bogáti zsoltárfordítását, mivel az akadémiának volt egy kézírata belőle (az 1850-ben felfedezett *Jancsó-kódex*). A Bogáti–Arany párhuzamhoz adalék lehet még (és bevallom, eddig erre nem is gondoltam), hogy Arany a *Népdalgyűjteményével* egyfajta ének- és metrumantológiát állít össze, csakúgy mint Bogáti a zsoltárfordítással (ha jól tudom, Arany János *Népdalgyűjteményében* is 150 ének van, pont mint ahány zsoltár). És mindkettejük összeállítása hordoz egyfajta kanonizációs szándékot is.

A históriás énekek keletkezési idejének vizsgálatában most elsősorban metrikai jegyekre koncentráltam, és eközben fedeztem föl a kolofonokon végigvonuló mintázatot. A doktori disszertáció kereteibe már fért bele, hogy ezeket az adatokat szembesítsem az életrajzi kutatásokkal, de egyébként lenne hol kutakodni. Bogátinak fennmaradt a kalendáriuma, egy Paul Eber-féle, héber, görög és latin nyelvű kalendárium, melyben megtalálhatók Bogáti maga kezével írt feljegyzései, tulajdonképpen naplója. Ez jelenleg a kolozsvári Egyetemi Könyvtár különgyűjteményében található, és meglepő módon a kéziratok között kell keresni, nem a nyomtatványoknál. Bogáti ebben latinul és ógörögül jegyezte fel életének fontosabb eseményeit, a számára fontos történelmi eseményeket és olvasmányait is. Érdekes módon inkább a személyes feljegyzéseit írta ógörögül, alighanem azért, mert azt kevesebben tudták volna elolvasni. Azt hiszem, ezen az úton tudunk elindulni, de Bogátira mindig jellemző, hogy egyszerre több forrásból táplálkozik, vagyis alig hiszem, hogy ez az egy kiadvány választ adna minden kérdésre.

Még egy pillanatra vissza kell térnem a Bogáti- és Thordai-zsoltárok viszonyára. Csörsz Rumen István bírálatában felveti, hogy Bogáti zsoltárfordítása esetleg nem közvetlenül Thordaira hatott, hanem az öt másolókra. Egyetértek bírálómmal abban, hogy szükség lenne bizonyos dolgokat újragondolni a Thordai-filológiában. A Stoll Béla által készített kritikai kiadás és az ahhoz fűzött jegyzetek biztos kiindulópontot jelentenek a Thordai-kutatás számára, de éppen a nótajelzések esetében érzem úgy, hogy érdemes lenne a dolgozatomban használt módszerekhez hasonló eszközökkel újrarajzolni szövegvariánsok és dallamok viszonyát, hátha pontosabb összefüggésekre lelhetünk. Amit én egyelőre látok – hangsúlyozom, a nótajelzések alapján: húsz Thordai-zsoltár van, amely valamely forrásában Bogáti-zsoltárt kap nótajelzésül. Ugyebár nincs autográf forrásunk, nem tudjuk, hogy ezek szerzői nótaadások-e. A húsz nótaadás nyolc Bogáti-zsoltárra megy vissza, és egy nótajelzés kivételével mindegyik olyan zsoltár, amely már a legkorábbi

unitárius forrásokban is megtalálható. Korábban szóba került a *Kövendi János-kódex*, melybe Felvinczi György lemásolta Thordai János és Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordítását is. Vannak azonban olyan Thordai-zsoltárok, amelyek korábbi kéziratokban Bogáti-zsoltárt kapnak nótajelzésül, de a *Kövendi János-kódex*ben nem. Más jelekből is úgy tűnik, hogy Felvinczi Györgyre nem jellemző a Bogáti-életmű átfogó ismerete, számára talán csak az unitárius énekeskönyvekben található szövegek és nótajelzések voltak ismertek, ha javít, mindig az unitárius gyülekezeti énekhasználat irányába egyszerűsít, de ha nincs oka, nem változtat. Tehát igen, a Thordai-filológiában is át kellene gondolni a nótajelzések hagyományozódását, és ebben is érdemes lenne a mikrofilológia eszközeit használni. De ez még csak a szöveg paratextusa, Csörsz Rumen István itt is a mélyebb áthallások, átjárások lehetőségére hívja fel a figyelmet, olyasmikre, amivel Varga Imre foglalkozott Thordai zsoltárait elemző dolgozatában (ItK, 1968, 541–554). Ő a kritikai szövegre irányozza figyelmét, és nem talál olyan nyomokat, amely a Bogáti-hatást igazolná, de valóban érdemes lenne a későbbi másolói hagyományt jobban szemügyre venni.

Molnár Dávid két kérdését kell még megválaszolnom, és mindkettő kapcsolódik az unitárius gyülekezeti éneklés problémaköréhez. Az első kérdés az, hogy az unitárius énekeskönyvekben megjelenő Bogáti-zsoltárok textológiai értelemben mennyire ellenállók. Ebben elsősorban Etlinger Mihály kutatásaira tudok hivatkozni, ahogy dolgozatomban is tettem. Azért is érintettem kevésbé ezt a kérdéskört, mert erről ő sokkal részletesebben és többet tud mondani. Az ő kutatásai alapján pedig úgy tűnik, hogy éppen az az ára a gyülekezeti hagyományba való bekerülésnek, hogy a zsoltárok „gyülekezetiénekesülnek”, vagyis lemondanak azokról a jegyekről, amelyek mássá, idegenné, nehezen befogadhatóvá teszik a gyülekezeti énekhasználat számára, és olyan jegyeket vesznek fel, amelyek segítik a befogadást és az asszimilációt. Kimaradnak strófák, a teológiailag nem megfelelő szövegrészek (például a hangszerek említései) törlődnek vagy átalakulnak, a szerzői név nem jelenik meg, eltűnik az argumentum és az akrosztichon, lecserélődik a nótajelzés. De miután a zsoltárból jól fésült gyülekezeti ének vált, a nyomtatás által rögzült is az új alak, és immár ez vált az etalonná. Ez pedig ott érhető tetten – és most szintén Etlinger Mihály kutatására támaszkodom –, hogy a későbbi Bogáti-kéziratokban már ezeknek a szövegváltozatoknak a hatása fedezhető fel, különösen a *Kövendi János-kódex*ben, de az *Abasfalvi zsoltárkönyv*ben is.

A másik kérdés az: nem látok-e ellentmondást abban, hogy miközben Bogáti zsoltárfordítása a címlap szerint „Isten gyülekezetinek javára” készült, a maga teljes-

ségében mégsem alkalmas gyülekezeti éneklésre. Én azt gondolom, hogy Bogáti zsoltárfordítása a gyülekezeti éneklés számára készült. Az „Isten gyülekezete” persze itt egy általános formula, és azt hiszem, hogy nem felekezeti értelme van, hanem az igaz hívők hipotetikus, virtuális közösségét jelenti. Mint azt a szegedi iskola kutatásaiból tudjuk, a 16. század második felében, és még később is, az erdélyi antitrinitárius mozgalom vezéralakjainak fontos küldetése volt, hogy megőrizték a felekezeti egységet Erdélyben, hogy aztán kiteljesedhessen az antitrinitarizmus – és ezzel a reformáció – győzelme egész Európában.

De ha a *Psalterium* közvetlen poétikai és gyülekezeti programjánál maradunk, akkor is azt gondolom, hogy a gyülekezeti programot immanensen tartalmazza a zsoltárfordítás szövege. Csak épp egy olyan teológiai és irodalmi program jegyében készült, amelynek Dávid Ferenc bebörtönzése után már nem volt esélye kanonikussá válni. De Bogátinak ekkor már nem a politikai realitás volt a horizontja, és Pap Balázs szerint éppen ezért tudott ennyire függetlenedni a gyülekezeti éneklés teológiai és irodalmi valóságától. Másként fogalmazva, Bogátinak irodalmi és teológiai problémája is lehetett a bevett protestáns énekanyaggal: teológiai innovációira az egyház nem volt vevő, irodalmi innovációinak pedig csakis az egyházszerkezeti támogatás jelentette hátszéllel lehetett volna esélye áttörni a gyülekezeti éneklés strukturális konzervativizmusát. Ráadásul a két program nem is elválasztható egymástól. Bogáti kísérlete, hogy a radikálisabb szentháromság-tagadó gyülekezetek számára is használható, átélhető énekszövegeket hozzon létre, nem aratott sikert a magyarországi protestáns mozgalom és ezen belül az unitárius mozgalom fősodrában. De van, ahol igen: a források alapján úgy tűnik, a szombatos gyülekezetek valódi gyülekezeti énekként tudták használni Bogáti zsoltárfordítását, ráadásul a szombatos énekköltészetre gyakorolt hatása sem elhanyagolható.

Bírálóim felhívták a figyelmemet elütésekre, pontosítandó és kiegészítendő hivatkozásokra, mindketten javasolnak apróbb, szükséges javításokat is, melyekre most nem térek ki egyenként. Ezeket külön köszönöm, és mindenképp javítom majd őket. Nagyon hálás vagyok azokért a megjegyzésekért is, melyekkel további kutatásokra biztatnak. Kutatásaimat mindenképp továbbviszem az általuk is jelzett utakon és irányokban, folytatva a velük nem is csak most megkezdett párbeszédet.

Szakmai önéletrajz

Tanulmányok

- 2020–2021 Doktorjelölt, PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Irodalomtudomány Program, kutatási és disszertációs szakasz (sikeres komplex vizsga alapján). Aboszolutorium megszerzése: 2021. január. Doktori dolgozat benyújtása: 2021. december 13.
- 2015–2018 Állami ösztöndíjas PhD-hallgató, PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Irodalomtudomány Program.
- 2013–2015 PTE BTK magyar nyelv és irodalom mesterképzési szak, régi magyar irodalom specializáció. Megszerzett oklevél: magyar nyelv és irodalom szakos bölcsész diploma. Oklevél minősítése: kitüntetéses (5).
- 2009–2013 PTE BTK magyar alapképzési szak, irodalomtudomány szakirány. Megszerzett oklevél: magyar alapszakos bölcsész diploma. Oklevél minősítése: kitűnő (5).
- 2009 Érettségi a Pécsi Művészeti Gimnázium és Szakközépiskola zeneszerzés és szolfézs-zeneelmélet szakán.

Nyelvtudás

- Olasz Középfokú (B2), általános, komplex nyelvvizsga, megszerzés éve: 2020.
- Angol Középfokú (B2), általános, kétnyelvű, komplex nyelvvizsga, megszerzés éve: 2013.

Szakmai tapasztalat

- 2021– *A Jelenkor Online* (<https://www.jelenkor.net/>) szerkesztője, újságírója.
- 2021– Szabadúszó szerkesztő, szöveg-előkészítő, korrektor.

- 2019– A PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén kiadott *Verso* irodalomtörténeti folyóirat (<https://journals.lib.pte.hu/index.php/verso/index>) szerkesztője.
- 2020–2021 Szöveg-előkészítő és korrektor az Alexandra Kiadónál.
- 2014–2016 *A XVII. századi magyar vers repertórium*a című OTKA-projekt (azonosító: 109227) kutatócsoportjának tagja.
- 2012–2016 *A Régi Magyar Költők Tára XVI/13* című OTKA-projekt (azonosító: 104951) kutatócsoportjának tagja.
- 2010–2016 A PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium tagja, vezetőségi tagja, főszeniorja (diákvezetője), majd mentora.
- 2014–2015 Demonstrátor a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén.

Ösztöndíjak

- 2017–2020 Új Nemzeti Kiválóság Program
- 2014–2015 Köztársasági Ösztöndíj

Tanulmányutak

- Kolozsvár, 2018. május 25–28. (Új Nemzeti Kiválóság Program)
- Kolozsvár, 2015. március 4–31. (Campus Hungary Ösztöndíj)
- Kolozsvár, 2014. március 28.–április 8. (Campus Hungary Ösztöndíj)

Publikációs jegyzék

Szaktanulmány

- ETLINGER, Mihály, ÁRON SZATMÁRI, *Biblical criticism and congregational singing: Two Unitarian translations of the Book of Psalms in 16–17th-century Transylvania*, *Hungarian Studies*, [megjelenés előtt]. Várható megjelenés: 2022.
- SZATMÁRI ÁRON, *Bogáti Fazakas Miklós 119. zsoltára*, *Verso*, 5(2022), 1. sz., 95–111, <https://journals.lib.pte.hu/index.php/verso/article/view/5776>.
- SZATMÁRI ÁRON, *Javítások a Magyar Péter kódexe könyvtári katalóguscéduláihoz*, *Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 404–407.
- ETLINGER Mihály, SZATMÁRI ÁRON, *Unitárius Psalterium-fordítások = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, Budapest, Gépeskönyv, 2020–2021, <https://f-book.com/mi/index.php?kulcs=Szاتم%20A1ri%20C3%81ron&chapter=1003ETLIUNIT>; másodközlés: ETLINGER Mihály, SZATMÁRI ÁRON, *Unitárius Psalterium-fordítások*, *Keresztény Magvető*, 125(2019), 254–271.
- SZATMÁRI ÁRON, *Tiltott, Tűrt, Támogatott: Hangszerek az unitárius zsoltárfordításokban = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, Pécs, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék–Verso, 2020 (Verso könyv), 205–221, https://versofolyoirat.hu/imitacio_es_parafrazis.pdf.
- SZATMÁRI ÁRON, *Isten, angyal, krisztus: Változatok a 8. zsoltárra*, *Verso*, 2(2019), 2. sz. 5–20, <https://journals.lib.pte.hu/index.php/verso/article/view/5390>; másodközlés: SZATMÁRI ÁRON, *Isten, angyal, krisztus: Változatok a 8. zsoltárra*, *Keresztény Magvető*, 125(2019), 170–187.
- SZATMÁRI ÁRON, *Bogáti nyomtatásban: A Psalterium és az unitárius énekeskönyvek*, *Keresztény Magvető*, 124(2018), 48–65.
- ETLINGER Mihály, SZATMÁRI ÁRON, *Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiiség, hagyományozódás = Szöveg, hordozó, közösség:*

Olvasóközönség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015), szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Budapest, Reciti, 2016, 97–111.

SZATMÁRI Áron, *Péchi Simon és a Péchi Simon-énekeskönyv = Annona Nova VII: A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve*, szerk. RÉTFALVI P. Zsófia, VÖRÖS Eszter, Pécs, PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium–Virágmandula Kft., 2015, 57–70.

ETLINGER Mihály, GÁL Emőke, SZATMÁRI Áron, VARGA Réka, *Előtanulmány egy életműkiadáshoz: Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításai*, TDK-dolgozat, Pécs, kéziratban, 2012.

Tudományos szövegkiadás

BOGÁTI Fazakas Miklós, *119. zsoltár*, kiad. SZATMÁRI Áron, *Verso*, 5(2022), 1. sz., 113–127, <https://journals.lib.pte.hu/index.php/verso/article/view/5777>.

BOGÁTI Fazakas Miklós *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve): 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI Áron, SZENTMÁRTONI Szabó Géza, ZSUPÁN Edina, Budapest, Balassi, 2018 (Régi magyar költők tára, 13/A: XVI. századbéli magyar költők művei, új folyam).